

Kapitoly
z fonetiky a
fonologie
českého jazyka

Marek Lollok

Slabika (sylaba)

- základní seskupení fonémů v jazyce je (fonologická) slabika; tzn. slabika je základním prvkem souvislé řeči
- stavební prvky slabiky – hlásky
- slabiku tvoří slabičné **jádro** (nucleus) a **svahy** slabiky (praetura; coda)
- jádro je vrchol slabiky tvořený samohláskou nebo slabikotvornou souhláskou
- v češtině se objevují tzv. **otevřené slabiky** (KV); **zavřené slabiky** (KVK) a nejméně časté zavřené slabiky s neobsazenou praeturou (VK), které se v nespisovném jazyce doplňují konsonantem (K)VK (např. *vokno*)

- maximálně obsazené pozice mají slova (např.) *vstříc* a *pštros*, které začínají skupinou konsonantů; *zábst* nebo *pomst* končí na 3 konsonanty
- nejvíce hlásek pohromadě tvořících jednu slabiku pak mají slova jako např. *strast* a *ctnost*

Třídění hlásek

- 1. samohlásky; 2. souhlásky
- vzájemně liší z mnoha hledisek

Z objektivního hlediska rozeznáváme dva základní okruhy dělení:

- a) artikulační** (podle nastavení mluvidel a jejich pohybů)
- b) akustické** (podle zvukové stavby hlásek)

Základní typy artikulace

- 1) **artikulace vokalická** – vokály se tvoří při otevřené štěrbině (glottidě) – APERTURA
- 2) **artikulace konsonantická** – konsonanty (šumové hlásky) se tvoří vytvořením překážky výdechovému proudu – STRIKTURA

Akustický signál řeči

- samohlásky → základem je **tón** (periodické zvuky)
- souhlásky → základem je **šum** (neperiodické zvuky);
Vznikají buď průchodem výdechového vzduchu **úžinou**
nebo náhlým **uvolněním závěru**.

+ hlásky pomezí:

- sonory *l, r, m, n, ň* (se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí)
- hláska klouzavá *j* a *ɥ*

Samohlásky

- čeština má 10 samohlásek (vokálních fonémů)
- těmto fonémům odpovídá 14 grafémů (+ y, ý, ů, ě)
- (+ 3 diftongy)

Opozice kvantity

- 5 korelačních dvojic (dlouhý člen páru by měl vykazovat zhruba dvojnásobné trvání oproti členu krátkému)
- kvantita je v češtině významotvorná: *dráha* x *drahá*; *mysli* x *myslí*; *jejich* x *jejích*
- ojediněle dublety (ovšem stylisticky nerovnocenné): *pero* – *péro*; *dveře* – *dvěře*

Artikulace samohlásek

- artikulační podstatou samohlásek je nastavení určitého tvaru zvukovodu na hrtanem pomocí jazyka a rtů

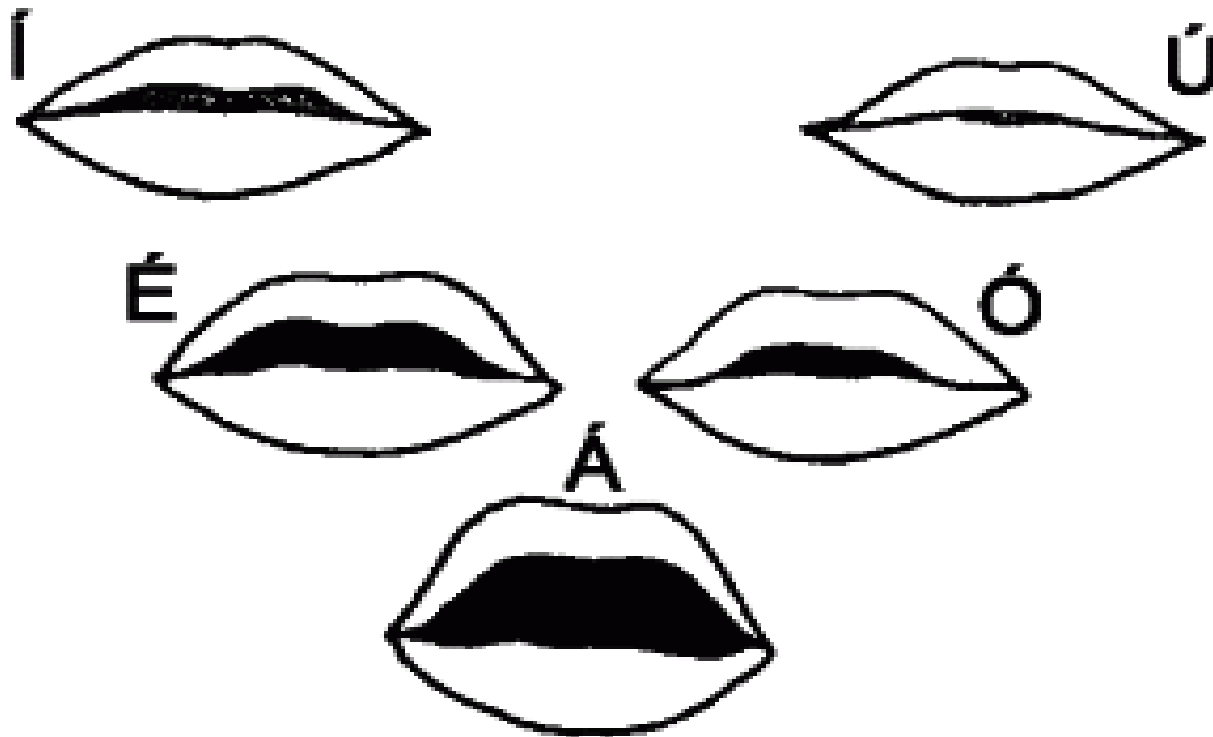
Vokální trojúhelník

- schematický systém vokálních fonémů, který naznačuje rozdíly založené na pohybu jazyka při tvoření jednotlivých samohlásek
- posun horizontální: přední-střední-zadní
- posun vertikální: vysoké-středové-nízké
- zaokrouhlení rtů (labializace) – v případě zadních samohlásek *o, ó, u, ú*

Vokalický trojúhelník

krátké				dlouhé		
/i/		/u/	vysoké	/í/		/ú/
/e/		/o/	středové	/é/		/ó/
	/a/		nízké		/á/	
přední	střední	zadní		přední	střední	zadní

Tvar úst při českých vokálech

Popis českých samohlásek

Nízké střední samohlásky [a, á]

- jsou nejbliže neutrálnímu artikulačnímu postavení
- čelistní úhel je při jejich tvoření největší, samohlásky [a, á] jsou nejotevřenější
- jazyk zůstává ve střední (neutrální) poloze – spočívá celou hmotou ve spodině dutiny ústní
- plocha retní štěrbiny je největší, rty se na artikulaci aktivně nepodílejí
- dlouhá samohláska bývá nižší a zadnější

Přední středové samohlásky [e, é]

- proti artikulačnímu postavení [a] jsou charakterizovány posunutím jazyka mírně vpřed, hrot jazyka se zvedá ke kořenům horních řezáků
- dlouhé [é] bývá poněkud přednější a zavřenější než [e] krátké.

Pozn.: **střední středová samohláska** (neutrální samohláska)

Přední vysoké samohlásky [i, í]

- při jejich artikulaci se hmota jazyka posouvá vpřed a vzhůru k tvrdému patru a hrot jazyka se dotýká ostří dolních řezáků
- posunutí jazyka vpřed má za následek značné zvětšení dutiny hrdelní, která se tím prodlužuje a zasahuje až k přední části měkkého patra
- čelistní úhel je při jejich tvoření nejmenší; rty jsou nejvíce sblíženy
- samohlásky [i, í] jsou ze všech českých samohlásek nejzavřenější
- při dlouhém [í] největší artikulační posun jazyka vpřed a vzhůru

Zadní středové samohlásky [o, ó]

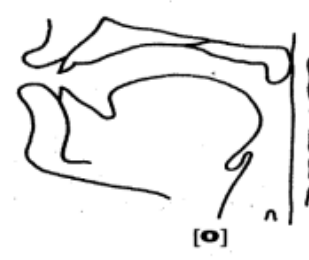
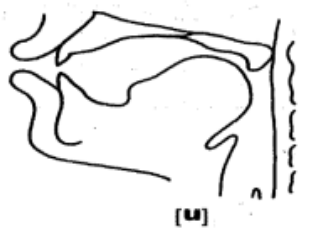
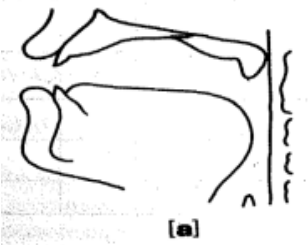
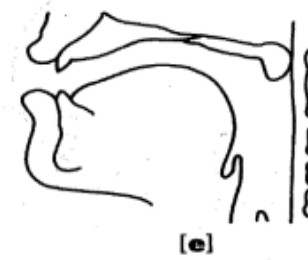
- při jejich tvoření se jazyk posunuje v horizontálním směru dozadu, mírně se zvedá směrem k měkkému patru a hrot jazyka se nachází volně v dutině ústní
- zvýšením polohy jazyka je dutina ústní zúžena a dutina hrdelní se prodlužuje
- rty jsou aktivní, mírně zaokrouhleny (labializovány)
- dlouhé [ó] bývá o něco zadnější a zavřenější, případně zaokrouhlenější

Zadní vysoké samohlásky [u, ú]

- při tvoření dvojice samohlásek vysokých zadních je jazyk posunut nejvíce dozadu a vzhůru
- rty, artikulačně aktivní, jsou silně zaokrouhleny (labializovány) a vytvářejí štěrbinu s nejmenší plochou; rty jsou též mírně protaženy dopředu
- tvar rtů při tvoření [u, ú] výrazně ovlivňuje akustický výsledek samohlásek
- dlouhá samohláska bývá artikulována poněkud více vzadu a je o něco zavřenější

Dvojhlásky (diftongy)

- spojení dvou samohlásek v jedné slabice
- české *ou* + v citoslovcích a přejatých slovech *au* a v přejatých slovech *eu*
- v dvojhlásce se spojuje samohláskový prvek, který vytváří jádro dvojhlásky (vrchol diftongu) s prvkem označovaným jako polosamohláska
- skutečnou vokaličnost zachovává první část, zatímco koncový u-ový prvek je oslabený (a proto nemá schopnost tvořit slabiku); v češtině se vyskytují pouze dvojhlásky klesavé

Klasifikace samohlásek

1. podle tvoření samohlásek ve vztahu k poloze jazyka:
 - a) horizontální hledisko (PŘEDNÍ-STŘEDNÍ-ZADNÍ);
 - b) vertikální hledisko (VYSOKÉ-STŘEDOVÉ-NÍZKÉ)
2. podle účasti rtů (ZAOKROUHLENÁ-NEZAOKROUHLENÁ)
3. podle délky (KRÁTKÁ – DLOUHÁ)